

STADSHOLMEN

HELENEBORG 1

Söder mälärstrand 111

SÖDERMALM

Stadsholmen

AB Stadsholmen är Stockholms stads bolag för förvaltning av äldre, kulturhistoriskt värdefulla fastigheter. Vi äger och förvaltar merparten av bebyggelsen inom kulturreserveratet östra Mariaberget, Skinnarviksberget, Åsöberget och Vita bergen samt området vid Katarina kyrka. Dessutom är Stadsholmen största fastighetsägare i Gamla stan, på Långholmen och i Djurgårdsstaden. Vi äger och förvaltar även gårdar i ytterstaden – stamfastigheter från vilka stadens moderna förorter vuxit fram. För närvarande omfattar beståndet 279 fastigheter med drygt 700 byggnader, som inrymmer 1633 lägenheter och 804 lokaler. Stadsholmen är ett dotterbolag till AB Svenska Bostäder.

Stadsholmen bildades 1936 av samfundet S:t Erik för att rusta upp några kvarter i Gamla stan. Stadsholmen är det äldre namnet på denna stadsdel. 1967 förvärvade Stockholms stad bolaget och överförde merparten av sitt äldsta bostadsbestånd till Stadsholmen. Under åren har även Stadsholmen övertagit byggnader från andra fastighetsägare som byggnadsstyrelsen, kriminalvården och Gatu- och fastighetskontoret i Stockholm.

Med tiden har ett synsätt vuxit fram där antikvariska principer baserade på varje hus historia och förutsättningar blivit vägledande för hur byggnader och yttre miljö ska förvaltas och rustas. Flertalet av våra fastigheter har högsta klassificering (blå) vilket innebär att de har så stora kulturhistoriska värden att de motsvarar kraven för byggnadsminnen. För oss är byggnadsvård ett vardagsarbete och allt vi gör präglas av respekt för husen och deras historia.

FAKTABLAD

Byggnader och miljöer berättar ofta något om vår historia. Genom byggnaderna kan vi få veta hur staden och samhället förändrats. Husen ger oss också kunskap om hur människor har arbetat, bott och inrett sina hem och de speglar även olika gruppers livsvillkor.

Somliga hus är väldokumenterade och omskrivna medan andra är mer anonyma. Under några år har vi tillsammans med Stadsmuseet i Stockholm arbetat med att sammanställa en kortfattad information om alla våra fastigheter; information om när husen byggdes, hur de har förändrats och hur de har använts under åren.

För att kunna beskriva den enskilda fastighetens historia har vi dels besökt varje hus för att se vad som finns kvar från äldre tid och dels letat uppgifter i arkiv och litteratur. En del nya foton har tagits för att illustrera faktabladet.

För att hinna med alla fastigheter inom rimlig tid har arbetet byggts på lättåtkomliga uppgifter. Ingen fullständig arkivforskning har alltså gjorts och de historiska beskrivningarna är därför inte heltäckande. Ibland kan uppgifter i olika arkiv också vara motsägelsefulla och det har inte alltid funnits möjlighet att reda ut frågetecken. Faktabladet kan därför komma att fördjupas och förändras vid nya undersökningar i framtiden.

Faktabladet finns samlade på Stadsholmens webbplats www.stadsholmen.se

- 1 BOSTADSHUS
- 2 TVÄTTSTUGA

ÄLDRE BILD ÖVER DEN SÖDRA FASADEN OCH TRÄDGÅRD. OKÄNT ÅRTAL. (F78182)

Heleneborg var under 1600-och 1700-talet en av Stockholms ståtligaste malmgårdar med vida trädgårdar. Huset har ett rikt historiskt förflutet som speglar samhällets utveckling, från 1600-talets rikemansnöjen till 1800-talets industrier av olika slag.

Tomten har huserat både tobaksmanufaktur, pipfabrik, textilfabrik, väveri och blekeri. Gården har ett personhistoriskt värde med många starka personligheter som ägare och hyresgäster genom åren. Under första halvan av 1800-talet ägdes det bland annat av familjen Lamm som senare anlade Ludvigsbergs Mekaniska Verkstad. Under 1860-talet hyrde fabrikören Nobel huset och inrättade ett laboratorium i en intilliggande byggnad där han utförde experiment med sprängämnen.

Husets exteriör och interiör präglas främst av den ombyggnad som genomfördes år 1875 efter ritningar av arkitekten J F Åbom, men stommen i både flyglar och huvudbyggnad är bevarad från 1600-talets andra

hälfte. Många äldre snickerier visar på 1800-talets stilideal. Huset är också präglad av förändringar från 1900-talets första hälft, bland annat genom den ateljé som skulptören Ivar Johnsson lät inreda.

Fastigheten Heleneborg 1 är blåvärderad enligt Stockholms stadsmuseums kulturhistoriska klassificering. Det innebär att den har ett synnerligen stort kulturhistoriskt värde.

OMRÅDESBESKRIVNING

Ända fram till början av 1900-talet tillhörde Högalidsområdet stadens utkanter. Här bosatte sig tidigt de fattigare och de som bedrev verksamheter som inte passade in i den tätbebyggda staden. Vid Hornstull

HELENEBORGS NORRA FASAD MED HÖRNKEDJOR, DEKORATIVA FÖNSTEROMFATTNINGAR OCH TREKANTSFORMAD FRONTON MED RUNT FÖNSTER. TILLBYGGNADEN NÄRMST I BILD ÄR FRÅN RENOVERINGEN 1875 OCH DEN BORTRE OMBYGGDES ÅR 1929 TILL ATELJÉ.
FOTO. J MALMBERG.

låg exempelvis från 1400-talet och in på 1600-talet Horns tegelbruk med sin eldfarliga verksamhet. Den lantliga miljön lockade under 1600- och 1700-talet också välbeställda stadsbor som anlade malmgårdar som en lantlig tillflyktsort undan stadens trängsel.

Under 1800-talet lokaliserades industrier till området och det började bebyggas allt mer. Söder om Hornsgatan gick fram till 1929 södra stambanans järnvägsspår ut över en bro mot Liljeholmen och i dess närhet växte ett område fram med små industrier, bland annat Ligna nya snickeriaktiebolag som grundades på 1870-talet av P.J. Ekman.

I början av 1900-talet uppfördes i samma område Stockholms stads arbetsinrättning, ett vårdhem med plats för cirka 1.500 intagna som arbetade med olika slags enklare hantverk. På platsen för arbetsinrättningen brer sedan 1960-talet Drakenbergsområdet ut sig med sina smala och friliggande flerbostadshus.

Mellan Hornsgatan och Hornsbruksgratan byggdes på 1890-talet AB Stockholms skofabrik som blev mycket framgångsrik och som på 1920-talet hade

omkring 600 anställda. När befolkningen i området ökade i takt med att fler och fler bostadshus byggdes i början av 1900-talet ökade också behovet av en kyrka och en skola. Högalids folkskola ritades av arkitekten G. A. Nilsson och invigdes 1922. Efter ett par årtiondens förberedelser kunde den mäktiga Högalidskyrkan till sist invigas i juni 1923, uppförd efter ritningar av arkitekten Ivar Tengbom.

HISTORIK

Österlings tomt av berg och oländig mark

Direktören för Tobakskompaniet, Jonas Österling, köpte år 1668 en tomt ”vid sundet gentemot Långholmen”. I Holms tomtbok från 1676 beskrevs den som bestående av ”mestadels berg och oländig mark”. Tomten var stor och motsvaras av dagens Södra Mälarstrand, Varvsgatan, Högalidsgatan, Pålsundsgatan och Lorensbergsgatan.

År 1672 brann Tobakskompaniets fabrik i staden. Troligtvis erbjöd Österling företaget att använda en del av hans tilltänkta malmgårdstomt för nyupp-

HUVUDENTRÉN MED GLASAD, HELFRANSK PARDÖRR, PELARE OCH OVANFÖRSITTANDE BALUSTRAD FRÅN RENOVERINGEN ÅR 1875. FOTO. J MALMBERG.

byggnad av verksamhetens nödvändiga byggnader. För hela projektets uppbyggnad, malmgård och fabriksanläggning, anlätades arkitekten Johan Tobias Albinus och två murmästare, Hans Albrechtsson och Christian Stübner. Byggnadsritningarna som ritades av Albinus har inte påträffats, men det finns flera beskrivningar av byggnadsprocessen bevarade, bland annat ett kontrakt mellan Österling och murmästarna daterat den 30 maj 1672. I kontraktet förband sig de två byggledarna att följa Albinus ritningar och anvisningar och leverera ett perfekt arbete. Uppdraget var att bygga ett stenhus i två våningar utan källare, två flyglar med en våning och var sin källare. Arbetsstyrkan utgjordes av 20 murare, två förmän och ett antal hantlangare. Byggherren å sin sida, lovade att betala tre daler per dag till murmästarna, två daler till mu-

rarna, sex mark till gesällerna och lönen utbetalades var fjortonde dag vid middagstid.

Österlings ståtliga malmgård

Anläggningen som uppfördes var en av de ståtligaste malmgårdarna på Södermalm med tydlig högreståndskaraktär. Terrasseringar avskilde bostadsresidenset från ekonomibygnader för tobak och lantbruk. Från vattnet framstod det som ett slott med flyglar. Tack vare en avbildning av gården i Gripenhielms Mälarkarta 1689, kan dess exteriöra karaktär skönjas. Huvudbyggnaden hade två våningar med sju fönsteraxlar och ett framskjutande mittparti, så kallad mitt-risalit. Troligtvis var det ett brutet valmat tak med en triangelformad fronton. På var sida låg de fristående flyglarna byggda för tobaksfabriken. Flyglarna var

INTERIÖR FRÅN DEN VÄSTRA TILLBYGGNADEN MED GLASADE PARTIER, TRÄGOLV, PANELER OCH KAKELUGN FRÅN 1800-TALET'S SENARE DEL. FOTO. J MALMBERG.

sammanbundna med en mur och nedanför låg sjön med en brygga. Sannolikt innehöll flyglarna kontor, lager eller fabrikslokaler för tobakshanteringen. På gården fanns ett flertal byggnader utspridda för produktionen, till exempel fanns två träflyglar med varsitt torn placerade på gårdssidan mot öster. Det var inte bara byggnaderna som var pampiga, även den stora trädgården som innehöll allt som en malmgård skulle, bland annat sex karpdammar.

År 1685 gick Tobakskompaniet i konkurs och Österling förlorade sin förmögenhet. Han avled 1691 och efter änkans död år 1695 stod gården öde i decennier. År 1701 brandskadades gården, framförallt flyglarnas långsidor. Den dåvarande ägaren, landshövdingen Märten Lindhielm, reparerade troligtvis inte husen utan skötte endast fruktträdgården och de dammar som fanns. År 1721 köpte den högadliga Magnus Julius de la Gardie fastigheten och lät sköta den som en lantbruksegendom. Han och hans familj

var inte bosatta där, endast trädgårdsmästaren med ett antal drängar, torpare och fattigt folk i timrade stugor. Under de la Gardies tid reparerades och tillbyggdes huvudbyggnadens gavlar med två små utbyggnader, så kallade pocher. Återstoden av de brandskadade flyglarna ombyggdes till paviljonger.

Pipbruket

Hovrättsadvokaten Olof Forsberg och manufakturisten och pipbruksmästaren Olof Carl Aspegren köpte år 1739 tomten för att etablera en pipfabrik, ”Tobaks Pipe Bruket”. I företagets årsberättelse från 1740 beskrivs fabriken som ”en vacker lägenhet vid Långholmsundet med stenhus till arbetsrum och en ny ugn, magasin och flere commoditeter”. Produktionen ökade snabbt varvid byggnaderna fick tillbyggas. Fabriken sysselsatte cirka 30 personer och verksamheten fortsatte fram till år 1766. Trädgårds- frukt- och grönsaksodlingen bedrevs i samma skala som tidigare.

INTERIÖR PRÄGLAT AV 1800-TALET MED MÖNSTERLAGT FURUGOLV, KAKELUGN, PANELER OCH HELFRANSKA DÖRRAR. FOTO. J MALMBERG.

Malmgårdseran

År 1759 köptes egendomen av bergsrådet och brukspatronen Adolph Christiernin. Det var han som namngav fastigheten efter sin fru Helena Malmin. Tidigare hade den kallats den Österlingska tomten. Christiernin var den förste att brandförsäkra fastigheten. I samband med detta upprättades även en lantmäterikarta år 1761 som tillsammans med en beskrivning gav en bild av husens användning. Egendomen var stor med en nedre och en övre trädgård som anslöts via en väg till nuvarande korsningen Varvgatan och Lundagatan. Huvudbyggnaden låg fritt på en upphöjd plan som inramades av fyra paviljonger, en i varje hörn. Paviljongerna mot norr var av sten och sammanbands av en mur och staket med trappa ned till vattnet. Paviljongerna i söder var av trä och sammanbands av en mur med trappa upp till gårdsplanen. I öster låg pipfabrikens länga och i väster en gruppering av ekonomibyggnader. Huvudbyggnaden beskrevs bestå av två våningar med totalt 14 rum. Alla rum hade gipsade tak.

Ägaren Christiernin var till en början en rik man som arbetade för att utvinna guld ur Bergslagen. Hans arbete gick dock inte bra och år 1768 gick han i konkurs. Därefter avlöste ett flertal ägare varandra fram till början av 1800-talet, men användningen som malmgård bestod.

Heleneborgs nya karaktär

År 1801 köpte grosshandlaren Jacob Schmidt gården och år 1809 ansökte han om byggnadslov för en renovering av huvudbyggnaden. Ritningarna som gjordes av arkitekt Pehr Estenberg visade fasader i tidstypisk empirestil och det tidigare brutna taket ombyggdes till ett sadeltak. Mellan våningarna placerades en list som delade bottenvåningens grovputs från ovanvåningens släta putsfasad. Mittrisalitens gavel mot sjön dekorerades med bland annat en tandsnittsfris. Mot söder framhövdes fasadens entré med två pelare och ovan den en trappstegsformad mur. Invändigt fanns bland annat salong, förmak, sal och kabinett. Rummen

INTERIÖR FRÅN TRAPPHUS MED SVÄNGD TRAPPA, TRAPPRÄCKE OCH MÖNSTERLAGT GOLV AV KERAMISKA PLATTOR. TRAPPHUSET INREDDES ÅR 1875. FOTO. J MALMBERG

inreddes med pardörrar, porslinskakelugnar, målade papperstapeter på väv och innanfönster. Köket försågs med den för tiden moderna spisen ”Bouchts”, väggfasta bänkskåp och skafferi med väggbeklädnad av plåt. Vid tidpunkten kunde gården nås via dubbla inkörsportar och en gångport. Från dem gick en körväg omgiven av en allé som bestod av ett flertal olika träarter.

Industriell period

År 1815-1818 startade en textilfabrik på Heleneborg i ägaren och fabrikören Anders P Bromans regi. Han lät uppföra ett kattuntryckeri på tomtens östra del. Verksamheten fanns kvar fram till 1850-talet och var bitvis utvidgad till att även beröra väveri, blekeri, vaxdukstillverkning och ljusstillverkning. Mellan åren 1826-1861 var släkten Lamm gårdens ägare. Efter textilproduktionen avslutats på gården så framgår det i en brandförsäkring från år 1850 att en ny verksamhet har etablerats; mekanisk verkstad med smedmaskin och tackjärnsugn.

År 1861 köpte grosshandlaren Wilhelm N Burmester fastigheten. Han hyrde ut huvudbyggnaden och några ekonomibyggnader till fabrikören Immanuel Nobel. Tillsammans med sina söner Ludvig, Alfred och Emil ägnade han sig åt farliga experiment med nitroglycerin. På kvällen den 3 september 1864 kunde man i Posttidningen läsa: ”dånet av en fruktansvärd explosion och en tjock gul rök steg upp från trakten av Pålsundet”. Det var Nobels laboratorium i en intilliggande byggnad som flugit i luften och orsakat mycket skador. Fem människor dödades, däribland Alfreds bror Emil. Myndigheterna förbjöd därefter experimenten på land.

Heleneborg renoveras

Under 1870-talet köpte konstsamlaren, kapten och stadsfullmäktigeledamoten Johan Adolf Berg egendomen av W Burmester. Han gav arkitekten Johan Fredrik Åbom uppdraget att modernisera huvudbyggnaden som inte renoverats sedan 1809. Bygglovsritningarna daterade år 1875 visar att byggnaden till stora delar gavs dess nuvarande karaktär. Av den äldre karaktären behölls mittrisaliten mot norr. De äldre utbyggnaderna på huvudbyggnadens gavlar förlängdes och påbyggdes med en rusticerande nederdel och stora glasparter i dess överdel.

Invändigt ombyggdes trapphuset till en svängd form som placerades mitt emot entrén. I övrigt bevarades planlösningen. Invändigt tillkom troligtvis målade golvplankor, keramiska plattor på trappplanen, bröst- och fönsterpaneler, en del nya kakelugnar och stuckaturer nedanför hålkälen.

Ägaren Johan Adolf Berg var en stor konstsamlare med en gedigen samling i huset. Tillsammans med sin fru Helen Berg inrättade han en professur i konsthistoria vid Stockholms Universitet år 1889. Den förste att inneha titeln var Viktor Rydberg, som även bodde på Heleneborg under vinterhalvåret 1889-1890. Den industrialiserade miljön sades inspirerat honom till ”Den nya Grottesången”, en protest mot arbetsförhållandens i 1800-talets industrier.

Staden expanderar

År 1906 såldes tomten till ett konsortium som lät stycka upp den och uppföra flerfamiljshus. Alla äldre byggnader på Heleneborg revs, endast huvudbyggnaden och grindstugan bevarades. År 1914 köptes byggnaden och den lilla kvarstående tomtmarken av Stockholms stad. Sedan staden tog över fastigheten

har den hyrts ut till flera hyresgäster, bland annat professor Andreas Bjerre, godsförvaltare C Carell och stenhuggare P August Palm. År 1920 flyttade skulptören Ivar Johnsson in och år 1929 genomfördes en större ombyggnad av den nordöstra flygeln till ateljé. Samtidigt inreddes nya kök och toaletter. Under 1940-talet moderniserades kök och toalett i den andra våningen och under 1950-talet renoverades den västra vindslägenheten för att användas som arbetsrum. Familjen Johnsson flyttade ut ur huset under 1990-talet. Idag inrymmer huset två paradlägenheter, en nyskapad lägenhet i den tidigare verkstaden som hörde till konstnärsateljén, en vindslägenhet och en konstnärsateljé.

Upprustning och renovering

Den senaste renoveringen genomfördes år 2000 och utfördes i Stadsholmens regi. Stadsmuseet genomförde en undersökning och dokumentation över interiörens färgsättning samt skapade ett nytt färgsättningsförslag. Invändigt moderniserades kök och toaletter. På gården placerades en tvättstuga (nummer 2 på kartan) i ett separat hus för att göra minsta möjliga åverkan på husets vind och källare.

BYGGNADSBESKRIVNING

Sedan tomten avstyckades omges huset av grusade gångar, gräs och rabatter. Mot Södermälärstrand är marken upphöjd och stöds av en avsatsmur. I söder avgränsas gården av en hög gråstensmur för Lorensbergsgatan. Här står även en tvättstuga, nummer 2 på kartan. I öster finns en häck och två grindstolpar som omger grusgången fram till huvudentrén.

Exteriör

Huset är putsat och uppfört i två våningar på en stenmur. Fasaden är dekorerad med hörnkedjor och mot taket finns en kraftig takfris. Mot norr finns en äldre triangelformad fronton och runt, dekorativt fönster från 1809. Fönstren är stora och avdelade med en mittpost. I bottenvåningen är fönsterbågarna spröjsade. Gångjärnen är blandade, några med kulknopp från 1800-talet. Fönstren har dekorativa omfattningar. I bottenvåningen är de utformade med blomsterslinga, så kallad festong och en volut. Övervåningens fönsteromfattningar har en stram senbarockform med volutkrön. I takfallet mot norr finns en takkupa med dekor i form av en volutbas och ett segmentformat krön.

Huvudentrén är tydligt markerad och centralt placerad. Den är omgiven av pelare och ovan dem en balustrad i barockstil. Entrédörren är en pardörr med fyllning i den undre delen och glas i den övre. Övriga dörrar är av trä med tre fyllningar per blad, dock täcka med skivor. På vardera sida om huset finns en utbyggnad i två våningar. Den västra har bevarad volym sedan 1875. Några förändringar har skett i bottenvåningen medan den övre våningen bevarat sin karaktär med stora spröjsade fönsteröppningar. Den östra utbyggnaden byggdes om år 1929 med slätputsade fasader och ett stort spröjsat fönster mot öst.

Interiör

Invändigt präglas huset främst av moderniseringen som ägde rum år 1875. Men även av de förändringar som skedde under 1900-talet med bland annat skulptören Ivar Johanssons ateljé i den nordöstra flygeln. Trapphuset gavs sin nuvarande karaktär vid renoveringen år 1875 med svängd trappa och golv av kalksten, keramiska plattor, putsade väggar och svarvat trappräcke. Dörrarna är helfranska pardörrar från mitten av 1800-talet. De har profilerade dörrfoder och sekundära beslag. Taket är putsat med stuckaturer från år 1875. Mot vinden finns en äldre järndörr. Lägenheterna har bröstpaneler av olika karaktärer, några tak har stuckaturer och höga hålkäl och dörrarna är helfranska pardörrar med tre fyllningar. Det finns även några halvfranska enkeldörrar. I några fönsternischer finns halvfranska smygpaneler. Från tidigt och sent 1800-tal finns några kakelugnar representerade samt några öppna spisar från 1900-talets första hälft.

GEMENSAMT ANSVAR FÖR VÅR LEVANDE HISTORIA

Byggnader och miljöer med stort kulturhistoriskt värde berättar alltid något väsentligt. Det kan handla om stadsutveckling, samhällsförändringar, arkitektur, stilideal eller hantverksmetoder, men också om hur människor har bott och inrett sina hem eller om de skilda livsvillkoren för olika sociala skikt. Att fastigheterna byggts om och moderniserats under årens lopp är en del av historien.

Vi och våra hyresgäster är tillfälliga brukare i ett långvarigt historiskt skede. Vi har ett gemensamt ansvar för att aktivt och på ett varsamt vis bevara de värdefulla miljöerna till framtida generationer. Varsamhet kan bland annat innebära att behålla äldre planlösningar och att vara rädd om inredningsdetaljer som paneler, dörrar, lister och kakelugnar. Anpassningar och förändringar kan ske, men utan att vi förvanskar oersättliga värden. Individuella bedömningar måste alltid göras från fall till fall. Vi ska inte glömma att stilar och behov skiftar över tiden. Det vi idag kan tycka vara otidsenligt kan av kom-

mande generationer upplevas positivt och värdefullt.

Att använda traditionella material som kalkputs eller oljefärg är också viktigt, liksom att utforma nya inredningsdetaljer så att de passar i miljön. Vid vanlig städning och rengöring måste vi ta hänsyn till att de material och ytskiktsbehandlingar som finns i husen – till exempel trä, kalksten, stuck, oljefärg, limfärg och linoleum – är ömtåliga och kräver särskild försiktighet. Även innergårdar och trädgårdar har sina särskilda förutsättningar och ska skötas och utvecklas så att karaktären bevaras.

Stadsholmen har samlat sina riktlinjer för fastighetsunderhåll i broschyren ”Ett stockholmskt kulturarv – att förvalta borgarhus och kåkar”. Alla hyresgäster har fått skriften, men den finns också på vår hemsida. Här finns också några konkreta råd om hur man som hyresgäst bäst vårdar de gamla husen och miljöerna. På Stockholms stadsmuseums hemsida finns allmän information om byggnadsvård, www.stadsmuseum.stockholm.se.